

Л. В. Дідківська

**ПИТАННЯ КООПЕРАЦІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
Є. Є. СЛУЦЬКОГО**

У статті характеризуються погляди Є. Є. Слуцького на кооперацію: її сутність, форми та шляхи розвитку на початку ХХ ст.

Для побудови соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні та організації належного функціонування в її рамках вітчизняного сільськогосподарського комплексу важливого значення набуває реалізація потенціалу кооперації в цілому та сільськогосподарської кооперації зокрема. Досвід багатьох країн світу показав, що кооперативна ініціатива незалежних товаровиробників здатна протистояти організаційному та економічному хаосу в сільському господарстві. На відміну від колгоспів або псевдокооперативів, утворених в результаті примусової колективізації, справжні кооперативи за своєю природою чужорідні адміністративно-командній економічній системі. Саме тому впродовж тривалого періоду цей важливий напрямок економічної думки практично був поза увагою радянської економічної науки. Ряд поколінь українських дослідників про характер кооперативів у розвинених країнах та принципи їх діяльності мали лише поверхове уявлення.

Як доводить історичний досвід, кооперація забезпечує соціальну підтримку та захист широких верств населення, спроможна органічно поєднати особисті, колективні та суспільні інтереси і ефективно функціонувати в складі різних типів економіки. Кооперація, задовольняючи різноманітні потреби своїх членів, пом'якшує соціальну напругу, виступає важливою складовою демократичних процесів у суспільстві. Вона зорієнтована на загальнолюдські цінності, збереження національних традицій, общинних зв'язків тощо. Все це обумовлює широкий розвиток кооперації в усьому світі. Нині у 120 країнах (високорозвинених і відсталих) нараховується близько 850 млн кооперативів [3, с. 11].

Кооперативна ідеологія прийшла в Україну із Західної Європи. Рочдельське споживче товариство в Англії та Райфайзенське кредитне товариство в Німеччині слугували моделями для перших українських кооператорів. Проте справжні сільськогосподарські кооперативи в Україні з'явилися не відразу: малоосвіченим селянам важко було зрозуміти суть закордонного досвіду. Тому велику роль щодо цього відігравали ентузіасти (засновники та члени добровільних сільськогосподарських товариств,

© Л. В. Дідківська, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

хліборобських артільей тощо), які сприяючи розвитку кооперативних ідей, займалися організацією виробництва, збуту, переробки продукції, розповсюджували серед селян знання з агрономії, селекції рослин і розведення тварин, ветеринарії тощо [7, с. 23].

В Україні становлення та досить інтенсивний розвиток кооперації припадає на кінець XIX – 20-ті роки XX ст. Причому навіть за надзвичайно складних умов (революція, громадянська війна, наслідки політики «воєнного комунізму») вона (кооперація) виявилася тут спроможною налагодити постачання широких верств населення необхідними товарами, знаходила шляхи збереження грошових заощаджень, позитивно впливала на відновлення різних сфер народного господарства.

Сільськогосподарські кооперативи ринкового типу почали відроджуватися в Україні з введенням непу, особливо після створення Всеукраїнського кооперативного союзу (1922 р.), який об'єднав усі кооперативні організації республіки. Кількість первинних кооперативних товариств зросла з 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р., кооперативних спілок – з 68 до 114, а питома вага селян, що брали участь в кооперації, – з 8,2 до 59,9%. Наприкінці 1929 р. в Україні працювали 4 тис. багатофункціональних кооперативів, 691 кредитне товариство, 1191 кооператив буряководів, 390 молочарських і м'ясних кооперативів, 102 кооперативи у птахівництві і т. д. [7, с. 30].

Отже, кооперативи становилися важливою формою організації сільського господарства України. Її первинною структурою було селянське господарство, сімейного типу: цілком добровільно, за наявності економічного інтересу селяни вступали в будь-які асоціації. Кооперація виробників знайшла широке розповсюдження у різних сферах діяльності і галузях сільськогосподарського виробництва. Покращалася і стабілізувалася продовольча ситуація, без чого неможливий був розвиток промисловості.

Однак реальні обставини склалися так, що організаційна структура сільського господарства країни дедалі більше входила в суперечність із загальною логікою розвитку зростаючої соціалістичної економіки. Командні методи набували поширення майже в усіх провідних галузях народного господарства. Що ж до сільського господарства з його кооперативами, то воно залишалося відносно незалежним і орієнтованим на ринкові відносини. В результаті проблема перемістилася з економічної площини в політичну: розпочалася масова насильницька колективізація [7, с. 32].

Це зумовило те, що творчість багатьох українських вчених-економістів, які внесли важливий вклад в теоретичний розвиток кооперативної ідеї і систематизацію кооперативного досвіду (І. Вернадський, В. Левитський, В. Косинський, М. Кондратьєв, О. Чаянов, М. Туган-Барановський, С. Прокопович, Л. Літошенко, Б. Бруцкус, К. Мацієвич, Б. Мартос, В. Бородаєвський, О. Мицюк, В. Доманицький,

І. Витанович, І. Височанський та багато інших), не знайшовши визнання на рідному ґрунті, стала здобутком світової економічної думки. Одним із них був і Євген Євгенович Слущкий (1880-1948) – видатний вчений-економіст зі світовим ім'ям.

В історію вітчизняної економічної науки Є. Є. Слущкий увійшов як видатний економіст, математик, статистик. Він широко відомий як один із засновників сучасної математичної статистики, нових напрямів економічних досліджень і галузей науки. Наукові праці Є. Є. Слущкого увійшли в золотий фонд світової економічної думки. Однак впродовж десятиліть вони в силу обставин, що склалися, залишалися поза увагою української наукової громадськості.

Ще під час навчання в університеті, Є. Є. Слущкий написав працю «Теорія граничної корисності», яка була удостоєна університетської золотої медалі. Інша його праця – «Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения» (1912) стала найкращим посібником з математичної статистики. Незабаром Є. Є. Слущкий опублікував в італійському журналі «Giornale degli economisti e rivista di statistica» (1915, № 1) працю «До теорії збалансованого бюджету споживача» (передруковану в Москві тільки в 1963 р.), яка започаткувала якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначила принципово нові підходи до розв'язання проблеми взаємозв'язку між ціною, попитом та функцією корисності [4, с. 52]. Ідеї, викладені у цій публікації, вважаються в сучасній зарубіжній економічній літературі основоположними в галузі розвитку теорії поведінки споживачів як одного з важливих розділів економетрики. Високу оцінку вона одержала вже в 1930-і роки в працях відомих спеціалістів з проблем економетрики – Р. Аллена, Дж. Хікса та ін. Сучасна математична теорія попиту, заснована на аналізі поведінки споживачів при заданих цінах і доходи, теж широко використовує ідеї даної праці нашого вченого. Західні дослідники, зокрема І.-С. Коропецький (США), відзначають, що жоден аспірант на Заході не може обминути праць Є. Є. Слущкого [4, с. 7].

Увагу світової економічної думки привернула також праця Є. Є. Слущкого «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки», що обґрунтовувала необхідність створення особливої науки – праксеології, завданням якої є розробка принципів раціональної поведінки людини при різних комбінаціях умов (видана у 1926 р. німецькою мовою (в оригіналі) та українською (в перекладі) [4, с. 200]). Ця праця принесла вченому світове визнання як засновнику нової галузі науки – праксеології, стала фундаментом сучасної праксеології.

В праці «Сложение случайных причин как источник циклических процессов» (1927) вченим встановлювалася математична залежність економічних коливань у довгому розрізі часу з різними порушеннями нормального ходу економічного розвитку. Праця була передрукована в

журналі «Econometrica» (США) (1937 р.) і справила суттєвий вплив на розвиток сучасної економетрики в частині аналізу часових рядів [5, с. 404].

Характерно, що, незважаючи на математичну спрямованість міркувань, Є. Є. Слуцький приділив належну увагу вивченню кооперації. В статті «Сущность кооперации и её формы» вчений розкриває історичні передумови розвитку кооперації, її суть, форми, висвітлює досвід функціонування іноземних кооперативів та основні напрямки розвитку кооперативного руху в Російській імперії. Це дослідження – спроба сприяти більшому розумінню підвалин кооперації, переваг розвитку сільського господарства на засадах кооперації.

З метою розвитку та поширення кооперативної ідеї в Російській імперії зазначена стаття була надрукована в «Справочном календаре земледельца на 1913 год». Це зумовлювалося тим, що саме в цей час спостерігалось піднесення української кооперації. В зв'язку з цим відбувалося формування системи кооперативних організацій та утвердження кооперації як самобутнього явища економічного та суспільного життя. Позитивний вплив на процес поширення кооперативного руху справила аграрна реформа П. А. Столипіна, яка зміцнювала основи нової організаційної структури сільського господарства, орієнтованої на ринкові економічні відносини.

Є. Є. Слуцький активно підтримував розвиток організаційної структури сільського господарства кооперативного типу. Під кооперативним господарством він розумів «таке товариське господарство, яке за своїм складом здатне служити цілям солідарної організації цілої господарської групи» [12, с. 197]. Кооператив, на думку вченого, має характеризуватися наявністю кооперативного духу, тобто свідомого прагнення вести господарське об'єднання не в особистих інтересах, а в інтересах широких верств суспільства.

За Є. Є. Слуцьким спільні властивості всіх існуючих видів кооперативних організацій мають такий вигляд: 1) Кооперативна організація повинна бути побудована на принципі повної рівності прав учасників та принципі самоуправління; 2) Кооперативні товариства повинні допускати до свого складу необмежену кількість осіб; 3) Кооперативна організація некапіталістичних груп населення не може переслідувати мету отримання прибутку, навіть якщо їй вдасться накопичити великі капітали; 4) Кооперативні товариства за самою своєю суттю пристосовані служити інтересам широкої групи. Тому вони не можуть конкурувати один з одним, а, навпаки, повинні прагнути до об'єднання; 5) Оскільки кооперативна установа служить потребам великої групи населення і оскільки спільних потреб багато, то природно, що, задовольнивши одну, кооперативна організація береться за іншу; 6) Слугуючи інтересам широких мас, кооперативна організація привчає людей до сумісної роботи, виховуючи вміння вести спільно господарчі підприємства.

Аналіз наведених властивостей свідчить, що вчений вбачав в кооперації організацію соціалістичного типу. Є. Є. Слуцький (як і М. І. Туган-Барановський) визначає дві основні властивості кооперації, що від капіталістичного устрою її відокремлюють. Капіталістичне підприємство існує заради прибутку та прагне до можливого його зростання. Кооперація ж у наведеному тлумаченні не переслідує такої мети. Насправді природа капіталістичного прибутку не дає можливості провести межу між кооперацією та капіталізмом. Навпаки, поняття доходу зближує обидві сторони до повного злиття. І кооперативні господарства, і капіталістичні підприємства розраховані на отримання доходу.

З іншого боку, основа кооперації – взаємодопомога (на відміну від капіталістичної конкуренції). Кооперація виросла на капіталістичному ґрунті і має капіталістичну форму, але в ній живе некапіталістичний дух. Насправді кооперативи служать інтересам не капіталістів, а тих, хто страждає від капіталізму. Кооперація є однією з форм самозахисту трудящих від капіталу. Однак кооперативна гармонія не може бути протиставлена капіталістичному антагонізму.

Необґрунтованим є також погляд Є. Є. Слуцького відносно об'єднання всього кооперативного руху в одну організацію. Адже добре відомі протиріччя між різними видами кооперації. Наприклад, інтереси кредитної кооперації (що об'єднують сільських виробників) і кооперації споживчої (яка об'єднує міський елемент) не ідентичні. Навіть М. І. Туган-Барановський у своїй праці «Социальные основы кооперации» визнає неможливість об'єднання всього кооперативного руху в одну організацію та неможливість усунення внутрішніх протиріч між кооперативами різної класової природи.

Є. Є. Слуцький розрізняє такі види кооперативних організацій: споживчі, виробничі, кредитні, закупівельні товариства та товариства для збуту. Крім того, він називає й такі, як товариства для побудови будинків [12, с. 206], страхові та інші, які на той час були поширені мало.

В своїх дослідженнях Є. Є. Слуцький особливу увагу приділяє споживчій кооперації. На погляд вченого, мета споживчих товариств полягає в тому, щоб доставляти своїм членам товари, яких вони потребують для особистого споживання. При цьому досягається двояка вигода: товари мають бути високоякісними та дешевими. Вчений виділяє рочдельські принципи (бо взірцем вважав споживче товариство, засноване в м. Рочдель англійськими ткачами) ведення справ. До них відносилися: а) рівноправність всіх членів, незалежно від статі та від кількості паїв: кожен член міг мати тільки один голос; б) незначний розмір паїв для того, щоб їх могли купити і бідніші; в) товари продаються тільки за готівку, а не в кредит; г) продаж товарів відбувається приблизно за ринковими цінами. Завдяки цьому споживче товариство захищає себе від збитків та накопичує до кінця року значну суму; д) ці лишки після виплати певного невеликого проценту за паї повертаються членам відповідно до їх покупок.

Однак найсприятливіші умови для розвитку на етнічно українських землях Російської імперії на початку ХХ ст. склалися для сільськогосподарської кооперації, яка розглядалася як один із засобів пробудження національної свідомості та самодіяльності українського селянства, піднесення його культурного та економічного рівня. При цьому основою для інтенсивного зростання сільськогосподарської кооперації стала кооперація кредитна. За умов прискорення переходу сільського господарства країни на товарні засади потреба в кредиті постійно зростала. Задовольнити ж її наявні ощадно-позичкові товариства не могли (бо надавали короткотермінові позики й не володіли достатнім капіталом). Створення кредитних кооперативів давало можливість ширшому загальному селян дістати дешевий довготерміновий кредит для закупівлі землі, її оренди, придбання сільськогосподарського реманенту, худоби тощо [1, с. 202]. В зв'язку з цим цікавою є позиція Є. Є. Слуцького на кредитну кооперацію як на потужний засіб акумуляції народних коштів.

Вчений зазначав, що метою кредитних товариств є надання кредиту на вигідних умовах дрібним самостійним господарям, які стають кредитно спроможними, лише об'єднавшись з іншими. При такому об'єднанні існує контроль за тим, щоб позику отримав лише надійний господар і щоб вона (позика) була використана саме на господарські потреби (а не на особисте споживання). Основні правила діяльності кредитних товариств, запозичені з досвіду кредитного кооперування в Німеччині, зводилися до такого: паї по можливості незначні, що створює вигідні умови для малозабезпечених; кругова відповідальність в більшості товариств всім майном членів; обмеження діяльності товариства невеликим районом; заборонено бути членом в декількох кредитних товариствах; посадові особи (крім касира) працюють, як правило, без заробітної плати.

Є. Є. Слуцький наголошував на необхідності першочергового створення належних умов для розширення діяльності кредитних кооперативів у Росії. В зв'язку з цим він пропонував в законодавчому порядку замінити дозвіл на відкриття товариства звичайною заявкою та створити мережу кооперативних союзів, а головне – мережі центральних кас, які об'єднують діяльність кредитних товариств.

Заслуговують на увагу міркування вченого про необхідність розвитку споживчої, збутової, закупівельної та переробної кооперації у сільському господарстві.

Закупівельні товариства, за Є. Є. Слуцьким, ставлять найважливішим завданням закупку для потреб своїх членів предметів, необхідних для ведення господарства. В результаті уникнення посередників та об'єднання діяльності закупівельних товариств стає можливим значне зниження цін на товари, що закуповуються.

Збутові товариства можуть або обмежуватися лише збутом продуктів господарювання своїх членів, або ж організовувати переробку цих продуктів в більш якісні товари. Прикладом можуть бути товариства по

збуту зерна, молочні товариства, товариства з убою та збуту свиней, виноробні товариства та ін.

Що стосується виробничої кооперації, то вона була мало поширеною в Україні. Адже практика їх розвитку довела невідповідність виробничих кооперативів ні господарському становищу селянства, характеру його землеволодіння та землекористування, культурно-освітньому рівню, психології тощо, ні умовам капіталістичного розвитку вкрай відсталого сільського господарства країни в цілому. Зокрема досвід землеробських артілей М. В. Левитського став яскравим підтвердженням необхідності розвитку інших форм сільськогосподарської кооперації, яка передбачала об'єднання селян-виробників (а не об'єднання виробництва). Ідея виробничого кооперування сільськогосподарського виробництва (як і ідея виробничого кооперування трудящих для боротьби з капіталом взагалі) дістала в економічній літературі початку ХХ ст. в цілому негативну оцінку.

За Є. Є. Слуцьким, «виробничі товариства складаються з робітників, що організовують спільно майстерню чи фабрику та володіють засобами виробництва» [12, с. 202]. Цій кооперативній формі вчений відводить також незначну роль, тому що нездатність до розширення кола осіб (в будь-якій майстерні може працювати обмежена кількість людей) робить такі товариства з самого початку некооперативними, оскільки вони служать лише особистим інтересам.

Є. Є. Слуцький наголошує на необхідності та ефективності реалізації кооперативних ідей насамперед в сільському господарстві, тому що кожний селянин за цих умов матиме змогу використовувати високоякісні засоби виробництва, насіння, добрива, покращиться рівень їх добробуту. Безперечно ця його позиція є позитивною, якщо розглядати сільськогосподарську кооперацію як соціально орієнтовану ринкову форму, як таку, що об'єднує не виробництво, а самостійних виробників в галузях кредиту, постачання, збуту, переробки сільськогосподарської продукції тощо.

Вчений ще на початку ХХ ст. усвідомлював важливе для сьогодення положення, що для розвитку кооперації в Україні необхідно використати як позитивний світовий досвід, накопичений в галузі теорії та практики кооперації, так і досить багатий власний досвід, що вирізняється самобутністю і своєрідністю. Всебічне врахування історичного досвіду розвитку теорії і практики сільськогосподарської кооперації в Україні дозволить не тільки більш предметно і реалістично оцінити сучасну стратегію відродження цієї форми господарювання, а й розробити відповідну тактику – комплекс необхідних заходів з врахуванням їх реального змісту, закономірної послідовності, наступності і взаємообумовленості. Насамперед це стосується необхідності послідовного завершення земельної реформи в інтересах утвердження приватної земельної власності селянства. Врахування історичного аспекту проблеми сприятиме і чіткому визначенню ролі держави у забезпеченні фінансової і

технічної підтримки, створенню необхідного правового поля сільськогосподарської кооперації з метою розвитку її самодіяльності, самозабезпечення, підвищення ролі в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва тощо.

Незважаючи на утопічність деяких позицій вченого щодо кооперації, можна з впевненістю стверджувати, що праця Є. Є. Слуцького «Сущность кооперации и её формы» не тільки внесла свій вклад в розвиток та поширення кооперативної ідеї в Росії та Україні на початку ХХ ст., а й залишається актуальною в сучасних умовах відродження сільськогосподарської кооперації в країні.

В статтє характеризуются взгляды Е. Е. Слуцкого на кооперацию: ее сущность, формы и пути развития в начале ХХ в.

1. *Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А.* та ін. Історія кооперативного руху: Підруч. для кооперат. вузів. – Львів: Ін-т українознав. НАНУ, 1995. – 412 с.
2. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Б. м.: Вид-во «Червоний шлях», 1925. – 52 с.
3. *Гончарук Я. А.* Кооперативний сектор економіки і економічний розвиток в Україні // Українська кооперація. – Т. 2. – Львів, 2001. – С. 11-16.
4. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.
5. *Горкіна Л. П.* Слуцький Є. Є. // Економічна енциклопедія. У трьох томах. – Том 3 / Редколегія: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. центр «Академія», 2002. – С. 402-406.
6. *Дешко Є.* Кооперація на Україні. – Харків, 1927. – 97 с.
7. *Зіновчук В. В.* Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 224 с.
8. *Литошенко Л. Н.* Кооперація, соціалізм и капіталізм // Вопр. економіки. – 1995. – № 10. – С. 132-144.
9. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – Київ, 1995. – 224 с.
10. *Пантелеймоненко А. О.* До питання про визначення сутності понять «кооперація» та «кооператив» у працях представників світової кооперативної думки // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 37-38 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – С. 297-305.
11. *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. – Київ, 1919. – 80 с.
12. *Слуцький Е. Е.* Сущность кооперации и её формы // Справочный календарь земледельца на 1913 год. – Киев, 1912. – С. 192-206.
13. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
14. *Целларіус В.* Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 80 с.
15. *Чаянов А. В.* Краткий курс кооперации. – М.: Центр. т-во «Кооперат. изд-во», 1925. – 80 с. (Репринт 1925 года).

Одержано 20.07.2007.